

## TOMMIE ZAINE

### NÅGRA SYNPUNKTER PÅ LITTERATURKRITIKENS OLIKA FUNKTIONER <sup>1</sup>

Kritik är en mångfasetterad företeelse. Sedan den kritiska konsten, techne kritiké, fick sitt namn av boksynta bibliotekarier i Alexandria på 200-talet f. Kr., har ramarna vidgats för vad som omfattas av termen kritik. Så gott som all jämförande, analyserande, kommenterande, föreskrivande, teoretiserande, tolkande och värderande verksamhet på konsternas område har kallats kritik. Även sådan verksamhet som idag går under namnet estetik har rymts under benämningen ifråga. Och, som bekant står engelskans literary criticism fortfarande som övergripande rubrik för en rad skilda företeelser, alltifrån pressens bedömning av nyutkomna verk, värderande eller vetenskaplig essäistik, till historiska och teoretiska framställningar.

Det råder väl knappast någon tvekan om att litteraturen, från rapsodernas tid till våra dagar, har stått i ett starkt beroendeförhållande till kritik, i den här vida meningen. Kritiken har genom tiderna föreskrivit normer, understrukit tendenser och smakriktningar, undervisat och korrigerat, kommit med uppslag och inspiration till förnyelse. Kritiken har, med andra ord, i många avseenden varit av betydelse för läsarens och författarens för-

hållningssätt till litteraturen i stort. Därmed inte sagt att relationen mellan kritik och litteratur skulle ha varit eller är ensidig och mekanisk. Men ses relationen kritik-litteratur i det här ljuset, känns det ganska naturligt att hellre betona släktskapet än skillnaderna mellan alla de företeelser, som går under namnet kritik.

Termens omfång skapar emellertid ofta problem i forskningssammanhang, och många försök har gjorts att på olika grunder särskilja olika typer av kritik. Man har t. ex. sökt sig fram på lingvistiska och argumentationsanalytiska vägar. Men resultaten av sådana undersökningar säger mer om olika kritikertyper än om olika typer av kritik. Språkanvändningen och argumentationstekniken har mer att göra med personlighetsdrag än med kritikgenre. Man har också hävdats att en gränsdragning kan ske på grundval av att kritiker och forskare följer olika regelsystem i sin verksamhet. Men nu är det inte så att teoretisk medvetenhet, noggrannhet, saklighet och dokumentation är förbehållna vetenskapliga framställningar, eller att explicita och implicita värderingar bara förekommer i den - i ordets snäva bemärkelse - kritiska verksamheten. Det vore t. ex. knappast möjligt att bestämma vad som är dagskritik, essäistik eller vetenskap i Olof Lagercrantz produktion på de här grunderna.

Försök har också gjorts att genom mätningar av omfång och frekvens av värdeord bestämma olika typer av kritik, men utan att några definitiva resultat har uppnåtts. Man har vidare pekat på publiceringsstället som en bestämningsfaktor, men inte heller då har man en säker grund att stå på i alla avseenden (se vidare nedan). Undersökningar av nämnda slag har onekligen tillfört mycken kunskap om hur kritiken ser ut, hur den är uppbyggd och var den förekommer. Och det är definitivt inte min avsikt att förneka värdet av sådana studier.

Av en nyutkommen bok, författad av pressforskaren och litteraturvetaren Per Rydén, med titeln **Domedagar. Svensk litteraturkritik efter 1880**,<sup>2</sup> framgår emellertid att undersökningar av ovan nämnda slag lämnar en i sticket på väsentliga punkter. Jag ämnar inte recensera Rydéns bok, men vill ta upp ett problem som har aktualiserats av den.

För Rydén är den centrala frågan: "Vad är kritik?". Och den följs av en rad frågor, som t.ex. dessa: "Går det att dra en säker gräns mellan de olika aktiviteter som har litteraturen som gemensamt objekt?" "Och är det ens meningsfullt att försöka upprätthålla en gränsdragning, som nästan så fort den gjorts också måste sättas ifråga, och där olika traditioner och rollfördelningar avsatt spår redan i de centrala termerna?" (Rydén, 5).

Rydéns undersökningsmaterial utgörs i första hand av kritiska artiklar publicerade i pressen under de senaste hundra åren. Med åberopande av tidigare forskning på området söker han komma åt just presskritikens särart. Han stöder sig bland annat på mätningar av omfång i spaltcentimeter, frekvens av värdeord, närhet i tid till det kritiserade objektets publicering. Han söker efter spår av en inhemska tradition och han söker spåra influenser utifrån. Han gör också jämförelser mellan faktiska utlåtanden för att avgöra huruvida de är att betrakta som recensioner, kritisk essäistik eller vetenskap. Rydéns dilemma är att han ser likheter i samma ögonblick som han upptäcker olikheter mellan olika kritikgenrer, och detta dilemma, menar jag, ligger dels i sakens natur och dels i Rydéns sätt att angripa "fenomenet" kritik.

Rydén hade kunnat undanröja sina tvivel om möjligheten till gränsdragningar genom att lägga större vikt vid frågor som: vad betyder kritik, vad uträttar kritik, vilken funktion har kritik? Han skulle då ha funnit att de yttre likheterna mellan olika kritikgenrer ibland är stora, men att funktionen skiljer. Och omvänt; funktionen är ibland densamma trots stora yttre olikheter.

Det är alltså med utgångspunkt från kritikens funktionsaspekter man bör söka de grundläggande skillnaderna. Termen kritik kommer i fortsättningen att användas som övergripande rubrik, och under den kan fyra huvudtyper eller kategorier urskiljas:

kritik som går före det litterära verket;  
samtida kritik, som griper in under verkets tillblivelse;  
kritik knuten till aktuella verk, och slutligen,  
kritik av verk som redan har en historia.

Till den första kategorin hör föreskrivande eller normativ kritik som producerats före litteraturen, med ett uttalat eller outtalat syfte att vägleda i konsten att väl och regelrätt författa dikter, för att travestera Julius Scaligers yttrande i "aristoteleskommentaren" *Poetices libri septem* (1563).<sup>3</sup> Sådan kritik är, som Jane P. Tompkins har påpekat i uppsatsen "The Reader in History", målinriktad. Dess syfte är att åstadkomma en litteratur med en bestämd effekt.<sup>4</sup> En stor del av antikens kritik har av eftervärlden uppfattats på detta sätt, som **kanons** eller rättesnörens framför allt under renässansen och under den franska klassicismens era. En modern variant av den här kritiktypen är den socialistiska realismens diktat.

Den andra kategorin omfattar kritik som fälls i samband med verkets tillblivelse; en kritik som i bästa fall står i en dialektisk samverkan mellan författare och kritiker. Till kategorin ifråga hör förlags-, lektörs-, vänskaps- och kollegial kritik, s.k. ateljékritik, dvs muntliga eller skriftliga omdömen fällda av personer med inblick i författarens verkstad. Den här typen, får jag tillägga, är den minst tillgängliga för forskningen.

Den tredje kritik-kategorin består av förstagångsutlåtanden om nypublicerade verk, dvs av ett **första, offentligt omdöme om ett originalverk**. Hit hör i första hand kritik publicerad i press, radio och TV. Jag har nyss hävdat att kritik i vid mening har betydelse för vår uppfattning om litteraturen i stort; den här senare typen av kritik ger oss däremot en första uppfattning om **det enskilda verket, om dess mening, värde och status**.

Huvudredaktören till en serie studier av kritik vid State University of New York, Donald B. Kuspit, har klarsynt beskrivit den betydelse sådan kritik har för det enskilda verket. Han syftar då framför allt på bildkonstkritik, men observationerna gäller i hög grad även för litteraturkritiken:

The role of the art critic is paradoxical. He makes the first, and presumably freshest, response to the work of art, grasps it when it is still new and strange, and gives us a preliminary hold on its meaning. Yet his response is not comprehensive, for it is inexperienced: the work has not yet had a history, a context of response to give its "text" density. When the critic

encounters it as a contemporary product, it lacks historical "bearing". Indeed, a part of the critic's task is to win it a hearing at the court of history. This is why, as Baudelaire says, the critic is often "a passionate, partisan observer" of the work, rather than a detached judge of its value. As its contemporary, he plays the role of advocate, knowing the case only from the viewpoint of the work itself. For the sensitive critic the work will always remain a surprise, and he will always be its enthusiast. He will leave it to the future historian to engage in that discussion of art which presupposes a settled opinion of its significance.

Yet - and this is the paradox - the temporary opinion of the critic often becomes the characteristic one. The critic's response is, if not the model, then the condition for all future interpretation. His attention is the work's ticket into history.<sup>5</sup>

Den finlandssvenske litteraturvetaren Torsten Pettersson var inne på besläktade tankegångar då han för några år sedan, på ett symposium i Österbybruk, presenterade en idé om att det finns en ofrånkomlig tendens till domesticering av konstverk i all<sup>6</sup> kritisk verksamhet. I sina försök att tolka verket gör kritikern det gripbart, men avskärmar samtidigt läsaren eller betraktaren från andra aspekter, ansåg Pettersson.

Det är inte min avsikt att söka lancera en ny terminologi på kritikens område. Jag skulle dock vilja låna det talande uttrycket **domesticering** från honom, för att åskådliggöra skillnaden i effekt mellan förstagångsutlåtanden av nypublicerade verk och andra typer av kritik. All kritisk verksamhet är med andra ord inte domesticerande, enligt min uppfattning.

Den domesticerande kritiken ger oss en mening om ett verk med en mycket ung historia. Den mening vi får genom kritiken kan vara oflerfaldigt slag, och det är inte sagt att all kritik av den här typen tillhandahåller oss med åsikter på alla punkter. Men, vänligtvis förser den oss med en mening om verkets innebörd. Den kan också, som Göran Sörbom har utrett i serien **Kritik och konst**<sup>7</sup> innebära en genre- och positionsbestämning, dvs en allmän klassificering av verket. Det väsentliga i sammanhanget är att den domesticerande kritiken förser verket med en preliminär och ofullständig mening, men en mening som ändå är ofrånkomlig i den betydelsen att senare kritik eller forskning måste ta ställning

till den. Den preliminära karaktäriseringen av verket kan förnekas eller bejakas, men inte förbises.

Sin fulla betydelse får inte mitt förslag till kategorisering förrän den domesticerande kritiken kontrasteras mot den fjärde typen; den som ägnas verk med en historia. Även sådan kritik skapar opinioner om och kring litteratur men om den aktualitetsbundna kritikens naturliga uppgift är att tämja verket och göra det hanterbart för kritiker och publik, så är den senare kritikens lika naturliga uppgift att åter ruska liv i verket, att förvilda det, att ge det ny mening. Som benämning på den uppgiften skulle jag vilja använda en term lånad från den ryska formalismen, **främmandegöring**. I den ryska formalismen står termen för ett litterärt grepp, som författare har använt sig av i alla tider, dvs, ett grepp som syftar till att ge det vanemässigt sedda nytt liv genom att bryta automationen i vår perception.<sup>8</sup> För författaren gäller det att få den nyutsprungna rosen att dofta, inte att skildra den som en torr herbarieblomma.

Vad innebär då främmandegöringen för kritikens del?<sup>9</sup> Jo, t.ex. att tidigare kritikers utlåtanden vägs mot varandra och omprövas, att verket ges en ny mening genom att det tolkas i ljuset av tidigare okända biografiska, sociala eller litterära fakta, att verket utsätts för ett synsätt som tidigare inte har applicerats på det, t.ex. ett marxistiskt, ett psykoanalytiskt, ett nykritisistiskt, ett strukturalistiskt, etc.

Hittills har jag försökt undvika att tala om t.ex. dagskritik, recension, anmälan, essäistik, teori, vetenskap etc, men nu kan det vara dags att göra det. Vilka faller under respektive rubrik?

Ja, det är väl ganska klart att dagskritiken per definition hör till den domesticerande kritiken. Med dagskritik menar jag den kritik, som förekommer i press, radio och tv i samband med det nya verkets publicering. Även förstagångsutlåtanden om verk som redan har en tid på nacken kan ha en domesticerande effekt. De bör emellertid inte förväxlas med recensioner och anmälningar av nytgivna verk med lång historia, t.ex. moderna eller äldre klassiker. Den senare typen av recensioner och anmälningar hör till den främmandegörande kategorin. Man bör alltså notera att

all presskritik inte är domesticerande.

Till kategorin främmandegörande kritik -- om ordet återigen förstås i sin vidaste bemärkelse -- hör egentligen de flesta utlåtanden om litteratur, var de än förekommer (med undantag av den normativa förhandskritiken, ateljékritiken samt förstagångsutlåtanden). I den här kategorin finns alltså ett tydligt släktdrag beträffande funktion mellan kritiska utlåtanden av olika slag, alltifrån pressens granskningar av äldre verk och kritiska debattartiklar till vetenskapliga framställningar. En i pressen redovisad läsupplevelse av, låt oss säga en modern klassiker, har i princip samma funktion som en forskningsrapport över verket ifråga. Båda tillför verket nytt liv, i sin enklaste form genom att åter aktualisera det, och i mera avancerad form genom att t.ex. peka på alternativa tolkningar och på förbisedda fakta. Samtidigt kan de båda utlåtandena lätt hållas isär med utgångspunkt från t.ex. publiceringsställe, omfång, anspråksnivå och tillämpat regelsystem etc.

De fyra huvudkategorierna är naturligtvis inte skilda åt som vattentäta skott. Den domesticerande kritiken t.ex. kan vara förbunden med normerande doktriner av olika slag. Det var ofta fallet i svensk 1700-talspress, att förstgångsutlåtanden baserades på fransk-klassicismens doktriner. En sådan kritik är likväl i första hand domesticerande, i den betydelsen att ett existerande verk mäts och vägs i förhållande till en bestämd doktrin.

Man kan också tänka sig andra och mera extrema förhållanden då kritiktyperna kolliderar. Ett verk, förbiset av samtidens kritiker kan efter lång tid lyftas fram av forskningen, och resultatet blir då ett förstgångsutlåtande. Men det är som sagt ett extremfall och bör noteras som sådant.

Vad står då att vinna med en kategorisering efter funktionsaspekten? Några exempel kan jag ge: Utvecklar man t.ex. Kuspits påstående, att kritikerns uppmärksammande av verket är dess biljett till historien, finner man att bristen på uppmärksamhet från den samtida kritiken ger omvänd effekt. Verket får ingen plats i historien; det marginaliseras.<sup>10</sup> Även negativa utlåtanden kan få samma effekt. En bestämd och avgränsad tids samlade förstgångs-

utlåtanden kan med andra ord ge en god bild av tidens litterära trender, av vad som är gångbart eller inte. Det innebär i sin tur att man kan tillmäta ganska okvalificerade förstagsutlåtanden en större betydelse i den litterära processen än vad t.ex. vår gamle pressforskare Otto Sylwan gjorde. Han hade inga höga tankar om 1750-talets bokrecensioner i den tidens lärda tidskrifter, och han avfärdade dem ganska lättvindigt. Av referaten och de välvilliga lovorden fick man om "tidens estetiska åsikter /---/ föga reda på", hävdade han.<sup>11</sup>

Men bara det faktum att litteratur som inte hade sin förankring i den av hovet och universiteten sanktionerade smaken lyftes fram och lovordades för en större publik har sin betydelse. Till och med ett utlåtande av notiskaraktär om en roman, en genre vars form och innehåll stred mot de klassicistiska doktrinerna får då en bestämd funktion i tidens litterära liv, framför allt som introduktör av en konkurrerande litteratursyn.

Ett exempel på en sådan notis kan vara på sin plats. Så här löd i sin helhet det första offentliga utlåtandet på svenska om Samuel Richardsons *Clarissa*. Det står att läsa i nr 75 av *Lärda Tidningar* från 1748, dvs samma år som romanen utkom i England.

#### LONDON

Clarissa är en Roman, som wunnit stort bifall. Tridje och fjerde delen är här af Trycket utkomen; hwaraf den förra består af 336 och den senare af 362 sidor. Auctoren förräder en stor kunskap om människans hjerta och ger en naturlig afmålning på dess mångfaldiga rörelser, då Han dels föreställer et alfvarsammt och dygdigt Fruentimmer, dels et sådant, som är qwikt och muntert såsom ock en nöjsam, men derhos högstfördärfwad yngling, samt en beskedelig Man, såsom hans wän, tillika med flere personer, som just icke så mycket på något oförblommeradt sätt warda afskildrade, som fast mera, såsom de til upsåt och gerning werkeligen pläga förhålla sig. Ändamålet tyckes gå deruppå ut, at föreställa de många swårigheter, som et dygdigt Fruentimmer måste utstå, och har Auctoren derutinnan warit ganska lyckelig. Den Boken är, ock nyligen utgifwen på Tyska i Göttingen, 2 del.8.<sup>12</sup>

Om romanen sägs mer eller mindre tydligt att den är läsvärd, att den är en sannfärdig skildring av känslolivet och relationen



mellan man och kvinna. Utlåtandet är inte speciellt utförligt eller avancerat, men ställer ändå för samtidens publik ett nytt verk i positiv dager, vars estetiska grundvalar står i ett konkurrensförhållande till den officiellt sanktionerade (klassicistiska) smaken. Ett antal liknande okvalificerade men positiva omdömen om andra romaner ger vid handen att en ny litteratursyn är på väg att etableras i Sverige. I det fallet kan man alltså påstå att det inte bara är ett antal romaner som domesticeras, utan även romangenren.

Medvetenhet om de skilda funktionerna skulle vidare kunna spara mycken möda i traditionell kritikforskning, dvs, sådan som gäller kritikens och kritikers inflytande och förhållande till det litterära livet. Ett vanligt objekt för kritikforskaren är kritikermonografien. Syftet är ofta, att mer eller mindre explicit ge en bild av kritikerns litteraturuppfattning, av hur kritikerns dömar har influerat författare och publikens syn på litteraturen. Att i ett sådant läge försöka avgöra huruvida ett kritiskt utlåtande är att betrakta som recension, essäistik eller vetenskap, med utgångspunkt från omfång, publiceringsställe, språkbruk, argumentationsteknik etc. förefaller mindre givande än att hålla isär normativ kritik från ateljékritik och förstagångsutlåtanden från andrahandsutlåtanden. I det sammanhanget, menar jag, kan man låta erfarenheten tala och kalla det kritiska utlåtandet recension när det känns naturligt, essäistik när det känns naturligt osv., under förutsättning att hänsyn tas just till funktionsaspekten.

Inte minst viktigt att hålla isär funktionerna är det förstås, då man, som Rydén, söker efter presskritikens särart och traditioner. Till varje pris vill han finna en thorildtradition i kritiken. Den borde finnas där, resonerar han, men han tvingas gång på gång erkänna att den är "tunn" och "självförstörande". (Rydén, 33) Problemet är att han inte närmare anger i vilka avseenden han menar att Thorilds **Kritik över kritiker** skulle ha givit upphov till en kritiktradition. Om det enbart var fråga om att i pressen kritisera kritik, vore svaret enkelt. Traditionen är äldre än Thorild. Redan Sahlstedt bemötte i en fristående broschyr<sup>13</sup> Olof Celsius den yngres kritik av den svenska litterära parnassen i **Swenska Nitet** 1738<sup>14</sup> Sedan dess har kritiker kritiserats gång efter annan i den svenska pressen.

Är man på jakt efter traditioner kan man finna många. Sedan 1738 är det t.ex. också tradition i Sverige att på svenska bedöma litterära verk i periodisk press. Under lång tid var recensionerna av hävd anonyma, även det en tradition. Sedan 1950, ungefär, har det varit en tradition att bedöma skönlitterära verk på utgivningsdagen. Under lång tid har den litterära kritiken förekommit på speciella sidor i dagspressen. Ytterligare ett antal traditioner av det här slaget är det inga problem att finna.

Nu tycks det ändå inte vara traditioner av det slaget Rydén är ute efter. Han närmar sig problemet från ett annat håll. Han söker efter en icke specificerad thoriltradition hos sådana kritiker som har hänvisat till, diskuterat eller alluderat till Thorild, men utan att finna någon gemensam nämnare. Rydén konkluderar istället, att det är "påfallande lite av den äldre svenska kritiken som har hållits levande" (Rydén, 32).

Rydén förbiser inte det faktum att den svenska kritikerkåren har bestått av ett stort antal individer med olika läggning och bakgrund, men han underlåter att dra några slutsatser av detta. Några kritiker har emellertid haft akademisk förankring och andra har varit lekmän. Mellan dessa ytterligheter har det funnits många schatteringar. Det är givet att man under sådana förhållanden inte kan finna en gemensam, thorildinspirerad form, språkbruk, argumentationsteknik etc., lika litet som man idag finner thorildinspirerade diktare.

Om Rydén återigen hade frågat efter kritikens funktion, skulle han förmodligen ha erinrat sig att **Kritik över kritiker** tillkom i slutskedet av debatten mellan Thorild och Kellgren, och att den i grunden ger uttryck för ett smakskifte, och att ett stort antal estetiska smakriktningar har passerat revy sedan Thorilds dagar. Han skulle med andra ord ha funnit att kritikens innehåll (och funktion) lämnar ett klarare besked om närvaron eller frånvaron av traditioner, dvs, idétraditioner, estetiska eller andra. Han skulle då ha funnit både traditionsskapare och traditionsbrytare. Och han skulle dessutom, för att ställa allt på huvud igen, ha funnit att man beträffande idétraditioner inte kan dra några säkra gränser mellan de fyra huvudkategorierna. All kritik, oav-

sett genre, är baserad på uttalade eller outtalade idéer, och dessa idéer formerar sig ibland till genreöverskridande idétraditioner.

Sammanfattningsvis vill jag hävda att det finns goda skäl att låta begreppet kritik behålla sin vida innebörd, och att även behålla den traditionella genreindelningen, trots extrema variationer inom respektive genre. Skall någon kritik skiljas från de övriga, så är det inte presskritiken som sådan, utan det **dagsaktuella** utlåtandet i press, radio och tv, på grund av dess speciella funktion att ge det nya verket offentlighet, en preliminär mening, en etikett och en plats i det litterära livet. Men å andra sidan står även denna kritik i ett reciprokt beroende till andra typer av kritiska utlåtanden, inte minst vad gäller idéinnehållet.

## NOTER

1. Föreliggande text presenterades i sin ursprungliga form på ett nordiskt minisymposium i februari 1988, arrangerat av Institutionen för estetik, Uppsala. Föredragskaraktären har bibehållits, men i övrigt har flera revideringar vidtagits.
2. Per Rydén: **Domedagar. Svensk litteraturkritik efter 1880**, Press & Litteratur 14, utg. av Avd. för pressforskning. Litteraturvetenskapliga institutionen, Lund 1987.
3. Om Scaligers och den normativa kritikens betydelse, se Gunhild Bergh: **Litterär kritik i Sverige under 1600- och 1700-talen**, Ak. avh. Stockholm 1916. Se även följande not.
4. Jane P. Tompkins: "The Reader in History", **Reader-response Criticism from formalism to Post-structuralism**, ed. Jane P. Tompkins, The John Hopkins University Press (1980) 1984.
5. Donald B. Kuspits uttalande förekommer som generellt förord till en serie studier över konst och kritik. I detta fall har Kuspit citerats från Lee Mc Kay Johnson: **The Methaphor of Painting. Essays on Baudelaire, Ruskin, Proust and Pater**. Studies in the Fine Arts: Criticism, No. 7, Umi Research Press, Ann Arbor 1980.
6. Torsten Pettersson gjorde, så vitt jag kan minnas, inte någon skillnad mellan kritik och kritik i den muntliga diskussionen. Ett sammandrag av hans diskussionsinledning har senare publicerats i **Kritik och Konst Nr 4**, utg. Göran Sörbom, Institutionen för estetik, Uppsala 1986.
7. Göran Sörbom: **Dagskritikens plats i massmedia. Kritik och Konst Nr 2**, Institutionen för estetik, Uppsala (1982), andra rev. uppl. 1986. Se även; Göran Sörbom: **Beskrivning, tolkning och värdering i dagskritisk verksamhet**, Institutionen för estetik, Uppsala 1986.
8. Viktor Sklovski ger en närmare redogörelse för "främmandegöringen" i "Konsten som grepp" ss. 45-63 i **Form och struktur**, ed. Kurt Aspelin och Bengt A. Lundberg, Stockholm 1971.
9. Bilden av andrahandsutlåtanden som främmandegörande är naturligtvis inte invändningsfri. Det skulle t.ex. kunna hävdas att även sådana utlåtanden kan vara domesticerande. Min poäng är emellertid att ett verk bara kan domesticeras en gång. Varje nytt försök att beskriva, tolka och värdera verket lyfter fram nya egenskaper ur verket och främmandegör den ursprungliga domesticeringen. Ett djur kan bara domesticeras en gång, vad som därefter återstår är dressyren, om nu någon skulle föredra den bilden.
10. Om kritikens marginaliserande effekter, se Irene Iversens mycket intressanta utkast (enl.förf:s egna påpekande) "Kvinnelige litteraturkritikere og etableringen av en kvinneofentlighet i 1880-åra", **Norskrift Nr. 38**, Institutt for nordisk språk og litteratur, Oslo 1983.
11. Otto Sylwan: **Svenska Pressens historia till Statshvåfningen 1772**, Lund 1896, s. 184.

12. **Lärda Tidningar**, Nr 75, Stockholm 1748, s. 300.
13. **Ett bref Til Auctoren Af thet Swenska Nitets 25:te Ark**, anonym och utan år, Kongeliga Tryckeriet Stockholm.
14. **Thet Swenske Nitet N:o XXV**, Stockholm och Upsala 1738.